

TRONSKIFTET PÅ
GOTSKA SANDÖN
1892

Christer Hamp

Första upplagan tryckt i Borås 1982
Denna pdf-upplaga färdigställd 2011

INLEDNING

I oktober 1859 tändes för första gången fyrarna på Gotska Sandön¹. Fyrmästare, alltså chef för fyrbetjäningen, blev Julius Bourgström, som flyttat till ön redan 1852 för att arbeta som ombud och proviantförvaltare åt grosshandlare A. J. Paterson, som då ägde ön² och högg skog och byggde skepp där³.

När Julius dog 1892 tog hans son Karl över fyrmästarebefattningen och behöll den till sin död 1926⁴. Därefter gick befattningen till Oskar Ekman⁵, och arvsföljden var bruten. I nästan 67 år hade dock far och son regerat den lilla ön ytterst i havet. När det gäller tronföljden i monarkier brukar saken vara klar, äldste sonen ärver kronan efter fadern. Men när det gäller en arbetsplats inom lotsverkets organisation kan man börja undra hur det egentligen gått till.

Albert Engström berättar i sin bok Gotska Sandön (1926) om ett par original till fyrvaktare, Frans Oscar Lillja och Hjalmar Söderlund. De var båda äldre än Karl Bourgström och skulle, enligt lotsverkets tjänstgöringsreglemente⁶ ha haft förtur framför Karl. De framställs av Engström om ansvarslösa suputar. Engström bygger här helt på Karl Bourgströms berättelser. Lillja, som var död,

Förkortningar i notapparaten förklaras i källförteckningen, s. 29.

¹ Fyrdagbok 1859 (FSÄ, Lotsdirektörens arkiv E II d).

² Säves samling (UUB R 623) vol. IV, s. 115.

³ Engström, A.: Gotska Sandön, s. 23.

⁴ Lotsstyrelsens personalrullor (Ls D I ca).

⁵ Anderberg, A.: Ytterst i havet, s. 113.

⁶ SFS 1881 nr. 8, § 9.

nämns vid namn, medan Söderlund, fortfarande i livet och bosatt på Fårö, på flera ställen förblir anonym⁷. Man kan lätt gripas av misstanken att Karl Bourgström ville rättfärdiga att han, trots reglementets stadgande, hade fått fyrmästartjänsten. Jag har gjort vissa forskningar i ämnet och vill här framlägga mina resultat.

En översikt av Gotska Sandöns historia ges av Tryggve Siltberg i Gotska Sandön - en tvärfacklig beskrivning (FNSiN, Stockholm 1977).

⁷ Före och efter en passage om Hjalmar Söderlund och hans mor finns historien om "den fyrvaktare" som firade semester vid Gamla Gården på Sandön och i två veckor livnärde sig på nyvärpta ägg och 40 liter konjak (Engström, s. 79) respektive historien om slutet på den semestern där fyrvaktaren, sjuk och galen efter all konjak, döper sitt barn till Frigga Rosalia Viktualia (s. 86). Läser man boken lite okoncentrerat är det lätt att få för sig att det är Hjalmar det handlar om, men det är alltså just vad Engström avsåg. Ur husförhörslängden Fårö A I:11, p. 189, kan man nämligen inhämta att Söderlunds dotter, född på Sandön 1896-02-09 heter Frigga Rosaly. I Albert Engströms anteckningsbok från Gotska Sandön (i Stockholms stadsmuseum) står historien om konjakssemestern på s. 33v, bland andra biografiska data om Hjalmar: "Flyttade till Gården på permission, medtog hönsen och 40 liter konjak för äggtoddy!"

FYRDAGBÖCKERNA

När fyrarna tändes började en fyrdagbok föras, där fyrmästaren skrev in när fyrarna tändes och släcktes, åtgången av olika konsumtionsartiklar, vädret m.m. Efter varje natts anteckningar satte fyrmästaren sin signatur. Om han inte själv var på ön vid tillfället, skrev den som hade tagit över ansvaret efter honom in sin signatur i stället. På detta sätt fördes fyrdagboken 1859 - 1866. Med början 1867 blev redovisningen mycket mer detaljerad. Dygnet var indelat i fem vakter, och den som hade haft respektive vakt skrev sin signatur efter klockslaget och väderobservationen. Man kan från timme till timme se vem som hade vakt och höll uppsikt över fyrarna.

Under vissa klockslag var det alltid fyrmästaren själv som satte sin krumelur. Det gällde väderobservationerna på dagtid, klockan 9 (senare 8) och 14. Enligt lotsstyrelsens instruktion⁸ var fyrmästaren vaktfri under natten, och har var alltså uppe på dagen och skrev in väderobservationerna. Dessa blir alltså en indikator på vem som för tillfället förde befälet på ön. Ibland antecknas i anmärkningskolumnen vem som tog över ansvaret när fyrmästaren var bortrest, men när ingen uppgift finns kan man alltid se vem som attesterat den dagens observationer. Det hände också att fyrmästaren var borta på ett mindre ärende på ön, och hade bett någon skriva in en observation eller båda. Detta kommenterades aldrig formellt i anmärkningskolumnen, men syns på signaturen.

⁸ Instruktion ... 1847. § 42.

I reglementet för lots- och fyrstaterna står att äldste fyrvaktaren var den som skulle ta över när fyrmästaren dog, blev sjuk eller hade ”annat laga förfall”⁹. Han var alltså dessutom den, som först skulle komma i åtanke när en vakant fyrmästartjänst skulle besättas⁶.

Jag har gått igenom fyrdagböckerna för åren 1859 - 1895 för att se vem som hade förtroendet att få ansvara för ön när fyrmästaren var borta eller, som hände i något fall, tänkte resa men hölls kvar av dåligt väder. Tyvärr kan man bara följa attesteringarna fram till och med 1891, alltså året innan tronskiftet. 1892 infördes nämligen ett nytt formulär, som innebar att signaturer bara sattes ut på nattens vakter, inte på dagens observationer. Dagböckerna visar då inte längre vem som för dagen skötte fyrmästarsysslan. Fortfarande antecknades vem som tog över när fyrmästaren reste från ön, men om någon tog över en eftermiddag kan man inte längre se.

⁹ SFS 1862 nr 47, § 56 mom. 1. I SFS 1881 nr 8, § 59 stadgas samma sak.

ÖVERSIKT AV RESULTATEN

Vid en snabb översikt av fyrdagböckernas uppgifter visar sig följande mönster. Fyrmästaren var hela tiden den som skrev mest, över hela perioden 1859 - 1891 är 89% av de berörda attestingarna av hans hand¹⁰. Fram till 1865 är H. A. R. Sidén äldste fyrvaktaren, och följaktligen den som oftast får förtroendet att ansvara för ön, men också F. O. Lillja får ibland skriva i boken. Under de år som följer på Sidéns flyttning till Borgholms fyr 1865 och fram tills fyrmästarens son Karl börjar skriva på allvar 1886, är det Lillja, nu i sin tur äldste fyrvaktaren på ön, som är den helt dominerande vikarien. Under Julius' långa sjukdomsperioder 1890 - 1892 är det Karl som får ta över, och som senare också blir utnämnd till fyrmästare. Från det att Karl började fungera som fyrmästare fick Lillja vikariera för honom. Fram till dess att Lillja lämnade ön 1895 var han den ende som fick vikariera på fyrmästartjänsten.

Eftersom Lillja tycks ha varit en starkare kandidat till fyrmästartjänsten än Hjalmar Söderlund, har jag nöjt mig med att undersöka relationen Karl Bourgström - F. O. Lillja.

I det följande har en hel del annat material än fyrdagböckerna använts. Notapparaten ger upplysning om vad.

¹⁰ Siffrorna för tiden 1859 - 1866, då bara en attest om dagen skrevs, har multiplicerats med 2 för att göra dem jämförbara med siffrorna för tiden 1867 - 1891, då två attester per dag undersökts.

DE FÖRSTA ÅREN

De första elva månaderna förbehåller sig Julius Bourgström ensamrätten till att sätta sin signatur i dagboken. Han var borta från ön vid fem tillfällen under denna tid, och när han var borta var det vid fyra av tillfällena ingen som skrev någon signatur i dagboken. Den första resan, 30 mars till 7 april 1860, var fyrmästaren och Lillja i land, men fyrmästaren har i alla fall attesterat i dagboken för dessa dagar. Detta berodde förmodligen på missförstånd, Bourgström hade svårt att komma igång med pappersexercisen¹¹. Vem som ansvarade för ön under dessa fem resor kan vi lämna därhän. Efterhand klarnar den bild av rangordningen som fyrdagböckerna ger. Den som ansvarat för ön blir den som skrev in sin signatur efter dagens anteckningar. Den förste som skriver sin kråka är Frans Oscar Lillja, i september 1860. Den som stod närmast efter fyrmästaren var dock H. A. R. Sidén. Fram till sin avfärd från ön i augusti 1865 var det han som ansvarade för ön vid 19 tillfällen av 23. De övriga fyra perioderna var Lillja den som skrev i dagboken. Vid tre av dessa tillfällen ger dagboken besked om att Sidén följt med fyrmästaren i land¹². Lillja var alltså klart tredje man i ordningen. När Sidén lämnat ön flyttar Lillja upp ett pinnhål och blir den

¹¹ I fyrdagboken 1859 redovisar han materialåtgången. Den skulle ha varit på en särskild blankett, men Bourgström ursäktar sig med att han ännu inte lärt sig hur han skulle göra.

¹² För det första tillfället, september 1860, står inte i fyrdagboken vem som följde med Bourgström i land. Det var innan bokföringen hade kommit riktigt igång.

som under 20 år, fram t.o.m. 1885, 44 gånger av 47 blir den som får sköta fyrdagboken när fyrmästaren är bortrest.

LILLJA

Frans Oscar Lillja var född i Karlskrona den 27 maj 1830, son till timmerman Magnus Lillja och hans hustru Helena¹³. På sin tolfte födelsedag antogs han som skeppsgosse vid örlogsstationen i Karlskrona¹⁴. Den 6 oktober 1845 intogs han i skeppsgosseskolans högre avdelning och flyttades till flottans artilleriunderofficersskolas förberedelseklass den 1 oktober 1847¹⁵. I tre år tjänstgjorde han som extra biträde vid varvsinventarie-uppbörden och arbetade med bokföring och annan skrivning¹⁶. Det måste ha varit här som han grundlade den färdighet i olika sorters skrivning och bokföring som han senare visade upp på Sandön vid många tillfällen. Under 1856 var han under tre månader på korvetten af Chapman som biträdande konstapel¹⁷. 1857 slutade han sin tjänstgöring vid flottan med goda vitsord¹⁸ och gav sig iväg ”till Söderhamn med flera inrikes orter” för

¹³ Karlskrona amiralitetsförsamling. Husförhörslängd 1825 - 1830, p. 157. Mikrofilm Karlskrona KL 2517.

¹⁴ Intyg av C.[?] G. Nordensköld. ViLA P 85:14.

¹⁵ Betyg från skeppsgosseskolans högre avdelning, utfärdat 1858-01-21 av C. A. Herman, lärare (ViLA P 85:20). Avskrift av betyg från flottans artilleriunderofficersskola (ViLA P 85:19). På avskriften anges att den är gjord 1858-01-19, men inte när examen togs!

¹⁶ Intyg av inventarieföreståndaren 1858-01-07 (ViLA P 85:17)

¹⁷ Utdrag ur tjänstförteckningsrullan (ViLA P 85:18)

¹⁸ Utdrag ur befälhavande amiralens konceptregister, 1857-05-06 (ViLA P 85:15). Häri sägs att Lillja är 26 år gammal och ”tjent i 8 år”.

att ”idka sjöfart”¹⁹. Han antogs som fyrvaktare på Gotska Sandöns nyinrättade fyrstation den 11 augusti 1859²⁰ och anlände till ön för första gången den 19 september²¹. Han kom att stanna där i 36 år, och torde ha varit den av personalen som mest ogärna lämnade ön, möjligen med undantag för Hjalmar Söderlund.

Under de första åren drog Lillja på sig en del anmärkningar för fylleri i tjänsten²², och 1871 fick han t.o.m. sitta av fem dagar på vatten och bröd i Visby för fylleri. Det judiciella förfarandet vid det tillfället kan vara givande att se lite närmare på.

I ett brev till sin chef, lotskapten Pihl i Visby, den 13 juli 1871 klagar Julius Bourgström över Lillja: ”han är brutal, visar sidovördnad och öfversitteri uti allt, och stiftar tvedräkt bland personalen” som ”ofta beklagat sig öfver Lilljas kittslighet och brutalitet emot dem wid de tillfällen då han är af starka drycker berusad, och hans uppförande är i sanning lastbart, och ovärdigt”. Den 12 och 13 hade Lillja varit inne i fyrmästarbostaden och ”stördt husfriden genom sin willdsinhet, utfaret i förargelseväckande och smädande skällsord, visat den största sidovördnad för förman, och alls ingen aktning för disciplinen. Jag har mångfalldiga gånger, ja alltför länge haft överseende med hans superi, men deraf kommer ingen bättring; och nu då kuttern gör månatliga resor hit, får han alltid spirituosa, såväl som efven med enskillta

¹⁹ Respass, utfärdat på Karlskrona landskansli 1857-05-25, nr. 194. Giltigt under år 1857 (ViLA P 85:16).

²⁰ Rulla över fyrbetjäningen 1873 (Ls D I ca:1, s. 76).

²¹ Lilljas dagbok 1883-09-19: ”Denna dag den 19 kom jag hit 1859, altså 24 år” (ViLA P 82:14).

²² Fyrdagboken 1860-04-10, 1860-06-03 och 1862-07-11 (FSÄ, Lotsdirektörens arkiv E II d).

bud, och då super han så länge han har en droppe kvar”. Bourgström bad att lotskaptenen skulle låta distriktschefen få veta om förhållandet, men nämnde ingenting om någon påföljd för Lilljas del²³.

En bidragande orsak till att Bourgström anmälde Lillja var säkert att Bourgström återkom från en landresa den 12, samma dag som Lillja ska ha varit full. Lillja hade haft ansvaret för ön under fyrmästarens bortovaro²⁴, och Bourgström var troligen orolig att han hade supit hela tiden och äventyrat fyrningens ordentliga skötsel. Alltnog, lotskaptenen skrev till distriktschefen och anhöll ”att Lillja måtte blifva befördrad till det högsta straff som vederbörande kan anse lämpligt för stärfjande af dylikt oskick”. Han påpekade också ”att Lillja länge varit känd som supare, och tillfölje deraf förbjuden att lämna ön utom i tjensteärender²⁵. Dessutom lovade han att ta kontakt med lotsåldermannen Söderberg och beordra honom att ”hålla sträng tillsyn på att ingen bränvinstransport med kuttern får ske (har aldrig hört omtalas något dylikt)”²⁶. Distriktschefen Nordenskjöld nöjde sig med de uppgifter han fått, och gav utan vidare undersökning eller förhör lotskaptenen i uppdrag att ”låta honom [Lillja] undergå andra gradens extra judiciella [utan domstolsförfarande] bestraffning af 5 dagars arrest

²³ Brev från Julius Bourgström till lotskaptenen i Visby 1871-07-13 (LV E 1871).

²⁴ Fyrdagbok 1871-07-12 och 13 (FSÄ, Lotsdirektörens arkiv E II d 1871 vol. 3)

²⁵ Brev 1871-07-20 från lotskapten A. Pihl i Visby till södra lotsdistriktschefen (SL E I:142 (1871) utan diarienummer).

²⁶ Brev 1871-07-20 från lotskapten A. Pihl i Visby till södra lotsdistriktschefen (SL E I:142 (1871) utan diarienummer). Ej samma brev som i not 25.

antingen med vatten och bröd eller med mörk arrest, hvilketdera deraf I ansen med afseende på arrestlokalen lämpligt och med omständigheterna mest förenligt”²⁷. Detta var en mild åtgärd, enligt reglementet skulle Lillja ha förlorat sin tjänst redan tidigare för fylleri. De första två fylleriförseelserna skulle bötas med tio riksdaler, och ”gör han sig tredje gången dertill skyldig, warde tjensten förlustig”²⁸. Lillja var nu uppe i fyra förseelser, men inte tidigare dömd.

Vad gäller förfarandet att sätta Lillja i arrest utan att han fått göra sig hörd inför sin domare eller ens tillfrågats om saken, stadgas ingenting i då gällande reglemente för lots- och fyrstaterna²⁹. I det reglemente som kom att gälla från och med 1881, alltså tio år senare, stadgas däremot att lotskaptenen ska hålla förhör vad gäller brott som han anser bör beläggas med högre straff än han själv ägde att utdöma³⁰. Här rörde det sig klart om ett sådant fall. Frågan är då om regeln tillämpades redan innan 1881 års reglemente kom ut. Det är tänkbart, men inte säkert, eftersom fyrväsendet genomgått en kraftig omorganisation i mellantiden. För en sentida betraktare verkar det märkligt att Lillja inte ens skulle ha vetat om vad som var på gång. En positiv tolkning av förfarandet skulle kunna vara att Bourgström ville rädda Lillja från att förlora tjänsten, och tillgrip denna anmälan som en sista utväg. Vid ett förhör skulle kanske saker ha kommit fram som

²⁷ Brev 1871-08-08 från södra lotsdistriktschefen Nordenskjöld till lotskaptenen i Visby (SL E I:142 (1871) utan diarienummer).

²⁸ SFS 1862 nr 47, § 57.

²⁹ SFS 1862 nr 47.

³⁰ SFS 1881 nr 8, § 101. Häri stadgas, att lotskaptenen kan utdela varning och göra avdrag på lönen med högst 15 kronor. Hårdare straff skulle utdömas i högre instans.

gjort det omöjligt för honom att stanna inom lotsverket. Men här kan man bara spekulera. Hur som helst så visar detta att fyrmästaren hade så gott som oinskränkt makt på ön och lätt kunde få sin vilja igenom.

Till straff för Lillja valde lotskaptenen vatten och brödalternativet ”derföre att Lillja har mycke svaga och dåliga ögon, och genom mörk arrest kunde de möjligen taget någon ytterligare skada”³¹ och underrättade Bourgström om att Lillja dömts. Själva ordern dröjde dock, och Pihl tyckte Bourgström skulle vänta med att tala om för Lillja att han skulle sitta i arresten i Visby tills ordern kom fram till Sandön³². När lotskuttern från Fårösund kom på sin månatliga tur den 1 september, fick Lillja veta att han skulle åka³³. I sin dagbok förråder han ingen större upprördhet över straffet. Han skriver: ”Wid middagstiden åtföljde jag enligt order lotskuttern till Wisby för bestraffnings undergående”³⁴. Om upphovet till bestraffningen är han ännu mer lakonisk, den 13 juni skriver han: ”Stort G o D”³⁵.

Kvart i elva på förmiddagen den 8 september hade Lillja suttit av sitt straff i militärvakten i Visby³⁶ och fick

³¹ Brev 1871-09-19 från lotskaptenen i Visby till södra lotsdistriktschefen (SL E I:143 (1871) utan diarienummer).

³² Brev 1871-08-20 från lotskaptenen i Visby till Bourgström (GS E:1 Dnr 157).

³³ Följebrev till arresteringsordern 1871-08-25 från lotskaptenen (GS E:1 Dnr 158)

³⁴ Lilljas dagbok 1871-09-01 (ViLA P 82:5). Anteckningen är dock skriven efter hans återkomst till ön, och han kan alltså ha lugnat ner eventuella upprörda känslor.

³⁵ ViLA P 82:5.

³⁶ Intyg 1871-09-08 från platsmajor Albrecht Lönnroth att Lillja ”vederbörligen undergått honom ådömd bestraffning” (SL E I:143 (1871) utan diarienummer).

resa tillbaka till Sandön via Fårösund. Lotskaptenen skickade ett brev till Bourgström (som Lillja förmodligen fick med sig) där han poängterade att han ville ha en rapport om när Lillja kommit tillbaka till ön³⁷.

Han kom också fram i god ordning³⁸ och därefter nämns hans supande inte mer i fyrdagböckerna. Lilljas dagbok visar med all önskvärd tydlighet att han inte slutade dricka, men tydligen skötte han det bättre i fortsättningen. Bourgströms förtroende för Lillja tycks inte ha rubbats av händelsen; han är fortfarande efter bestraffningen den som får ansvara för ön när fyrmästaren reser bort. Vad gäller själva supandet, så kan det ha rört sig om rätt stora mängder sprit. Så var Hjalmar Söderlund den 18 december 1889 ”till Lillja och lånte 2 liter Bvin till julen”. På julafton var han hos Lillja igen, denna gång för att låna julöl³⁹.

För att visa att inte bara ålder var utslagsgivande när ersättare till fyrmästaren skulle utses, och för att visa Bourgströms förtroende för Lillja, ska följande anföras. När Lillja den 30 augusti 1877 tog över ansvaret för ön och Julius följde med lotskaptenen i land⁴⁰ för att vårda sin hälsa, hade lotsstyrelsen förordnat Lillja att bestrida

³⁷ Brev 1871-09-08 från lotskaptenen i Visby till Bourgström (GS E:1 Dnr 159).

³⁸ Fyrdagbok 1871-09-10 (FSÄ, Lotsdirektörens arkiv E II d 1871 vol.3) samt brev 1871-09-19 från lotskaptenen i Visby till södra lotsdistriktschefen (SL E I:143 (1871) utan diarienummer).

³⁹ Hjalmar Söderlunds dagbok 1889-12-18 och 24 (ViLA P 86:2). Lillja bevärdigar inte lånen med en kommentar i sin dagbok. Däremot såg han till att de betalades tillbaka. 1890-01-10 skriver han: ”Hj Sd inne och räknat sin skuld o.s.v.” (ViLA P 82:20).

⁴⁰ Fyrdagbok 1877-08-30 (Ls E IV aa:26).

fyrmästartjänsten⁴¹, vilket Bourgström också hade föreslagit⁴². Fallet var speciellt, eftersom fyrmästaren annars själv utsåg ersättare. Lillja var inte sen att attestera med ”fyrvaktare, t.f. fyrmästare”⁴⁰. Innan man kommit så långt hade dock Lillja varit ovillig att åta sig befälet över fyrpersonalen. På ön tjänstgjorde nämligen Sven Gustaf Ågren, en notorisk bråkmakare⁴³, som bl.a. hade hotat Lillja med stryk. Lillja trodde sig inte om att kunna hålla ordning på honom och ville inte ha förordnandet⁴⁴. Ågren var också äldre än Lillja⁴⁵, och var alltså enligt

⁴¹ Lotsstyrelsen i brev till södra lotsdistriktschefen 1877-08-16, cit. i lotskaptenen i Visby till Lillja 1877-08-27 (ViLA P 85:25).

Förfarandet att förordna Lillja till ersättare beror på att Ågren var äldre än Lillja (se not 45) och alltså annars automatiskt skulle fått bestrida fyrmästartjänsten (se not 9). I lotskaptenens order till Lillja ovan sägs dock att Lillja är äldste fyrvaktaren på platsen.

⁴² Julius skickade till sin närmaste chef, lotsfördelningschefen i Visby, en tjänstledighetsansökan ställd till nästa chef i ordningen, lotsdistriktschefen i Karlskrona, och ett följebrev, ställt till fördelningschefen och arkiverat hos honom. I följebrevet bad han fördelningschefen att be distriktschefen att förordna Lillja som ersättare, vilket han också gjorde i *sitt* följebrev till distriktschefen. Däremot stod ingenting om ersättare i Bourgströms tjänstledighetsansökan. Det måste ha verkat för distriktschefen som om fördelningschefen och inte fyrmästaren hade föreslagit ersättaren, men varför var det så viktigt?

⁴³ Ågren hade på grund av oenighet med fyrmästaren på Faluddens fyr fått byta arbetsplats med H. P. Pettersson 1874 (Ls E II a:6 Dnr 1094). Men det gick inte bättre på Sandön. Den 11 juli 1877 skrev Julius till lotskaptenen i Visby och klagade att Ågren var alldeles omöjlig att ha att göra med (LV E 1877 Dnr 182).

⁴⁴ J. Bourgström i brev till lotskaptenen i Visby 1877-08-11. Omnämns i diariet (LV C 1877 Dnr 197). Brevet finns inte i E-serien. Det har förmodligen gått vidare till distriktschefen i Karlskrona.

⁴⁵ Ågren var född i Karlskrona 1826-07-29 (Färö A I:9, p. 321).

reglementet den som skulle ha fått ta över om ingen annan förordnats. Julius ville inte veta av att lämna ansvaret till Ågren, och då var Lillja det enda rimliga alternativet. Det fanns nämligen förutom dem inga fler fyrvaktare på ön, och det hade förmodligen sett illa ut att förordna ett fyrbiträde när det gick två fyrvaktare på ön. Julius skrev till sin chef om ordningsproblemen⁴⁴. Detta ledde till att lotskaptenen reste till Sandön och höll förhör om förhållandena där. Den övriga personalen vände sig emot Ågren och lotskaptenen tyckte han borde avskedas. Han skrev till lotsstyrelsen om saken⁴⁶, och när sen Bourgström kom tillbaka från sin tjänstledighet hade han Ågrens avskedspass i handen, och Ågren fick omedelbart sluta sin tjänstgöring⁴⁷.

⁴⁶ Protokoll från förhöret och Pihls skrivelse till lotsstyrelsen i Ls E II a:15 Dnr 987.

⁴⁷ Fyrdagbok 1877-10-01 (Ls E IV aa:26). Avskedspasset i Ls B I a:12 Dnr 987.

KARL BOURGSTRÖM

Karl Bourgström föddes på Sandön sen 28 januari 1865⁴⁸, när alltså Lillja hade tjänstgjort över fem år på ön. Vårterminen 1879 gick han ut fjärde klassen i Visby Högre Elementärläroverk⁴⁹. 14 juni 1881 till 31 oktober 1882 var han vid W. Lindbergs Verkstads och Varfs-Aktiebolag i Stockholm som filarelärling, och fick goda vitsord⁵⁰. Firman låg på Tjärhovsgatan 85 - 87⁵¹ och Karl bodde inneboende hos plåtslagaren vid Lindbergs verkstad Anders Johan Österberg, på Stora Bondegatan 52⁵². Firman hade levererat ett flertal ångbåtar till lotsverket⁵³, och förmodligen var det denna förbindelse som gjorde att han hamnade hos just Lindbergs. På hösten 1883 utnämndes Oscar Ahlqvist till fyrvaktare på Sandön⁵⁴, och en fyrbiträdesplats blev ledig. Karl antogs som fyrbiträde ”tills vidare” av lotskaptenen i Visby den 22 september⁵⁵. 15 november 1883 till 1 december 1884 var han fyrbiträde på Tärnuddens fyr⁵⁶. Han hade hellre velat vara vid norra fyrstationen, som var den större, och

⁴⁸ Färö A I:8, p. 245

⁴⁹ Betyg från skolan (ViLA P 141:1 och 2).

⁵⁰ Intyg från firman (ViLA P 141:3).

⁵¹ MU Sthlm 1882 rote 12 fol. 91 r.

⁵² MU Sthlm 1882 rote 12 fol. 2382.

⁵³ Lotsstyrelsens register till huvuddiariet (Ls C I b). Flera volymer under 1870-talet tar upp inkomna skrivelser från Lindbergs om ångbåtar, fyrfartyg och delar till dem, som Lindbergs tillverkade.

⁵⁴ Tillstyrkt ansökan från Ahlqvist (Ls E II a:38 Dnr 1523).

⁵⁵ Brev från lotskaptenen i Visby till lotsstyrelsen 1883-09-22 (Ls E II a:38 Dnr 1907).

⁵⁶ Intyg av O. Ahlqvist, fyrvaktare (ViLA P 141:5).

fick tillfälle att flyta upp när fyrbiträdet Hjalmar Söderlund hade kommit ihop sig med några av de andra och ville komma ifrån firsamhället. Han och Karl bytte tjänst⁵⁷. 11 juli 1885 hade Karl hos Svenska Samaritföreningen i Stockholm ”genomgått en fullständig Samaritundervisningskurs”⁵⁸. 1 oktober 1885 till 17 juni

⁵⁷ I brev till lotskaptenen i Visby 1884-12-08 (LV E 1884 Dnr 545) förklarar sig Hjalmar Söderlund över anteckningen i fyrdagboken 1884-12-01. Där står att Hjalmar ”uppträdd på ett förargelseväckande sätt, så att för att få fred på platsen och sinnena lugnade, förflyttas han att tienstgöra vid S. Ö. fyren på sätt att tjenstebyte ingått emellan honom och bitr: Bourgström”. Hjalmar var inte nöjd med anteckningen, och säger i brevet att han blivit orättvist angripen av fyrmästarens piga (Christina Höglund, Fårö A I:10, p. 337), Frans Sidéns hustru (Fina, *ibid.*, p. 340) och syster (Siden hade två systrar, Sophia, f. 1855, och Eva, f. 1861. Vem av dem det kan ha varit framgår inte; ingen av dem var kyrkobokförd på Sandön vid den här tiden) och att han och Karl Bourgström på egen hand kommit överens om bytet utan att tala med fyrmästaren om saken först. Enligt Lilljas dagbok (ViLA P 82:15) började Hjalmar köra flyttsaker redan den 20 november, men anteckningen i fyrdagboken kom inte in förrän 1 december, samma dag som fyrmästaren skrev till lotskaptenen om saken. Missämjan tycks ha om inte uppkommit så i alla fall utlösts på kvällen den 14 november, när Sidéns familj bakade i bagarstugan. I stugan befann sig fem personer, så många därför att de var mörkrädda sedan Lilljas fru Sophia dog den 22 oktober. När de stod där, roade sig någon med att skrämma dem genom att krafsa på fönsterrutan. Stor skräck uppstod, och ingen vågade gå ut och se efter vad det var, men de församlade tyckte sig ha känt igen Hjalmar ”på kläderna” (J. Bourgström i brev till lotskaptenen i Visby 1884-12-01, LV E 1884 Dnr 542). Lillja förhåller sig rätt kallsinnig till händelsen. Den 17, alltså tre dagar efteråt, skriver han i sin dagbok om det fortsatta bråket: ”Galena att gräla om skrämelsen i nya B.huset”.

⁵⁸ Intyg från Svenska Samaritföreningen, Stockholm, 1885-07-11, nr. 2292 (ViLA P 141:6).

1886 var han vid Böda skogsskola⁵⁹ på initiativ av jägmästaren i Gotlands revir J. O. Sylvan. Han fick under tiden sin fulla fyrbiträdeslön från lotsverket⁶⁰. Den 22 augusti 1886 får så Karl för första gången sin fars uppdrag att ta hand om skrivierna när han är borta från ön⁶¹. Dagen innan skriver Lillja i sin dagbok: ”Fyrmäst. grälat orättvist på mig för Telefonen, det jag ej har skuld i ... Omigen på kvällen förargelse om Telefonen”⁶². Kan fyrmästaren helt enkelt ha varit på jakt efter en anledning att inte låta Lillja få ansvaret för fyrningen, och inte kunnat hitta på något bättre? Karl var då 21 år gammal och fyrbiträde sedan tre år. Det fanns vid norra fyrstationen ännu en fyrvaktare, som var äldre än Karl och alltså skulle ha företräde framför honom när vikarie skulle utses: Hjalmar Söderlund hade blivit utnämnd den 13 februari⁶³. Hur han kunde undanmanövreras vet jag inte. Förmodligen räckte det att bli av med huvudkandidaten.

Den 23 december 1886 blev Karl utnämnd till e. o. tullvaktmästare under Visby tullkammare⁶⁴ och skulle

⁵⁹ Avgångsbetyg från Böda skogsskola 1886-06-17 (ViLA P 141:7).

⁶⁰ Att initiativet kom från Sylvan påstås både av Karl själv i sin ansökan om tjänstledighet för studierna (Ls E II a:46 Dnr 1277) och Julius Bourgström i brev till P. M. A. Säve i januari 1886 (UUB R 623 vol. VI, efter s. 118). Att Karl fick behålla sin fyrbiträdeslön under tiden han var vid skolan framgår av lotsstyrelsens beslut i frågan (Ls B I a:35 Dnr 1276 och 1277).

⁶¹ Fyrdagbok 1886 (Ls Sumpen E III b).

⁶² Den telefon Lillja nämner är linjen mellan Bredsand och Tärnudden på Sandön, uppsatt 1884. Någon förbindelse utanför ön fick man inte förrän 1898, då telegrafkabeln mellan Gotland och Stockholm lades ut via Sandön.

⁶³ Rulla över fyrapersonalen 1883 (Ls D I ca:3).

⁶⁴ Utnämningensbrevet 1886-12-23 (Generalullstyrelsen. Huvudarkivet B I vol. 1886 sept - dec, Dnr 2103).

vid strandningar och fynd ”bevaka Kronans rätt och bästa samt så fort sig göra låter meddela edra iakttagelser derom”⁶⁵. Han innehade tjänsten ännu i augusti 1892 när han sökte fyrmästartjänsten⁶⁶.

⁶⁵ Brev 1887-01-20 från J. O. Lyth, Visby tullkammare, till Karl Bourgström (ViLA P 141:11)

⁶⁶ Ls E II a:77 Dnr 2032.

JULIUS BOURGSTRÖMS SISTA ÅR

När Julius Bourgström i oktober 1889 ansökte om tjänstledighet för att vårda sin hälsa, som blivit sämre med blåskatarr och en hjärtåkomma, passade han på att ”anhålla det Kongl. Styrelsen beneget ville tillförordna min son biträdet Karl Bourgström att förestå fyrmästarebefattningen under min tjänstledighet! med rätt för mig att utöfva tjänsten då hälsan det tillåter”, Lotsstyrelsen biföll⁶⁷, och Karl fick från årsskiftet sköta både fyrmästartjänsten och sin egen tjänst. När Julius skulle ställa papperen i ordning för att lämna över till Karl, bad han Lillja, som var slängd i byråkratiska skrivelser, att vara med. Lillja förstod vad det var frågan om och visar i sin dagbok ett milt intresse för saken. Han skriver: ”Fyrmäst var sjuk - Bad mig vara närvarande ty ville inventera uppbörderna. Sjuk och ny fyr[mä]stare? få se ...”⁶⁸.

Julius tog sin ledighet och åkte till Gotland för att söka läkare. Han återkom efter en månad, och den 5 april återupptog han arbetet när Karl åkte till Fårösund några dagar för att leta reda på folk till flygsandsplanterarna. Julius höll igång till 24 juli, då han åter blev sjuk, och Karl fick ta över i fyra dagar⁶⁹. I mellantiden hade Karl tillsammans med J. O. Sylvan hunnit vara på Jylland och i Halland på lotsverkets uppdrag för att studera

⁶⁷ Tjänstledighetsansökan från Julius Bourgström, tillstyrkt den 5 november (Ls E II a:65 Dnr 2291).

⁶⁸ Lilljas dagbok 1889-12-29 (ViLA P 82:19).

⁶⁹ Fyrdagbok 1890 (Ls Sumpen E III b).

flygsandsplanteringar⁷⁰. Nästa avbyte, den 14 november, får Karl även det. Julius åkte till Fårösund ”i enskilda ärenden” och tycks helt summariskt ha lämnat över till Karl, som efter hans avfärd själv skriver i fyrdag-boken: ”... upprätthålles fyrmästarebefattningen under tiden af undertecknad”. Men när Julius nästa gång insjuknar, den 23 december 1890, var Karl iland, och Lillja kunde i sin tur konstatera, att ”fyrmästaren insjuknade under dagen, och undertecknad förer Dagboken”⁶⁹. Nu krävdes det alltså helt klart att Karl var iland för att Lillja, nu åter tredje man i ordningen, skulle få sköta fyrmästarsysslan.

Nästa gång Julius söker tjänstledighet för en längre tid är 26 april 1891. Det var Karl som förde pennan, och Julius undertecknade bara. I brevet föreslår Julius att Karl ska få sköta fyrmästartjänsten under ledigheten⁷¹. Ansökan bifölles, och den 8 juni reste Julius i land för att aldrig mer återuppta sitt arbete. Karl tog över, för gott, som det skulle visa sig⁷². Julius hade berett sig på en lång vistelse i land, osäkert dock hur lång. Han hade redan innan han sökte tjänstledighet flyttat över en del tillhörigheter till Fårö⁷³. Julius vistades på Fårö⁷⁴ och i

⁷⁰ Sylvans rapport från resan (Ls E II a:67 Dnr 674). Karl var borta från ön 25 april till 17 juni (Fyrdagboken).

⁷¹ Ls E II a:73 Dnr 1045. Bunden vid Dnr 2577.

⁷² Fyrdagbok 1891 - 1892 (Ls Sumpen E III b).

⁷³ Lilljas dagbok 1891-04-09 (ViLA P 82:21): ”Inlastade en del af Fyrmäst effekter för afflyttning fr. Ön.” Ett nytt flyttlass gick den 24 maj. När Julius flyttade, trodde Lillja inte att han skulle komma tillbaka. Han skriver i sin dagbok: ”Han afflyttade från Ön, och troligen för ej befälet här mera” (1891-06-09).

⁷⁴ Hans tjänstledighetsansökan 1892-06-14 är skriven på Fårö (Ls E II a:76 Dnr 1243).

augusti 1891 besökte han två gånger Sandön, men arbetade inte⁷⁵.

Den 3 december 1891 sökte han förlängd tjänstledighet. Han skrev då inget om att han ville att Karl skulle få vikariera. Inte heller lotskapten A. V. Berggren i Visby skrev något om någon ersättare när han vidarebefordrade ansökan till lotsstyrelsen i Stockholm. Det var förmodligen onödigt, eftersom Karl ju redan var t.f. fyrmästare. På lotsstyrelsen konstaterade man bara att ”ansökan bifölls hvarjemte fyrvaktaren K. Bourgström förordnades att under tiden bestrida fyrmästaretjensten”⁷⁶. Sista gången Julius söker förlängd tjänstledighet är 14 juni 1892. Brevet är mycket kortfattat och innehåller ingenting om vem han ville skulle ta över⁷⁷. Julius dog på Fårö den 7 augusti samma år⁷⁸.

När ny fyrmästare skulle tillsättas, var Karl Bourgström den ende sökande, och fick också tjänsten⁶⁶. Om någon annan av fyrpersonalen hade sökt tjänsten, hade det inte varit självklart att Karl hade fått den. Enligt lotsstyrelsens reglemente skulle i första hand den äldste fyrvaktaren befordras ”så wida han befinnes skicklig samt genom ett nyktert, stadgadt och pålitligt uppförande gjort sig av befordran förtjent”⁶⁶. Karl kunde ha fått

⁷⁵ Lilljas dagbok (ViLA P 82:21) 1891 3 augusti: Wid 10 tiden f.m. Gingo wi ner till W. B.sand der kuttern låg att följa ned fyrmäst J. Bms som helsat på här ett slag”. Det andra besöket ägde rum 20 - 31 augusti. 20 augusti: ”På qvällen hitkom Sundberg då fyrmäst ... medföljde.” Den 31 augusti: ”På fm afseglade kuttern härifrån Bredsand då hela bundten medföljde d.v.s. 8 Passagerare (se kutterns bok)”.

⁷⁶ LS E II a:73 Dnr 2577.

⁷⁷ LS E II a:76 Dnr 1243.

⁷⁸ Fyrdagboken 1892-08-08 (Ls Sumpen E III b).

konkurrens av både Lillja och Hjalmar Söderlund, förutsatt alltså att de hade uppfört sig väl. Lillja hade varit fyrvaktare på Sandön sedan innan Karl föddes. Hjalmar var äldre än Karl och hade också varit fyrvaktare längre än han. Men bara Karl sökte, och blev vid 27 års ålder ”Sveriges yngste fyrmästare å Sveriges största fyrstation”⁷⁹.

⁷⁹ Gotlands Allehanda 1892-12-14.

KARL BOURGSTRÖM FYRMÄSTARE

Från det att Karl i juni 1891 i praktiken hade tagit över, fick Lillja vikariera för honom. Innan Karl blivit utnämnd till fyrmästare fick Lillja 1892 fyra gånger ta över när Karl for i land. Han var fram till sin avfärd från ön 1895 den ende som fick stå för fyrmästartjänsten när fyrmästaren var borta⁸⁰. Hans ställning tycks alltså närmast ha stärkts efter fyrmästarbytet.

Karl gick redan från början in för att forma ön efter sina egna idéer. En gammal tvistefråga, fåren, som åt upp den vegetation som skulle binda de vandrande dynerna som ibland hotade att dränka fyrarna, löstes redan under andra halvåret 1892, då de sköts av⁸¹. Julius hade tidigare motsatt sig att hans får skulle försvinna från ön, trots åtskilliga påstötningar, bl.a. från P. M. A. Säve⁸². Avverkningarna tog under Karls överinseende⁸³ fart från vintern 1892 - 93 och pågick några år framåt⁸⁴. Karl

⁸⁰ Fyrdagbok 1892 - 1895 (Ls Sumpen E III b). Det tycks som om Lillja automatiskt skulle ta över om inte Karl var tillgänglig när han skulle ha vakt. Lillja skriver 1893-11-16 i sin dagbok: ”Stim och skrik på qvällen för det jag ej tändet fyren för KBm ty viste ej att han var ombord och fästade på Em. roligt?” En ångare låg vid det tillfället vid ön.

⁸¹ Fyrdagboken 1892-10-12 (Ls Sumpen E III b): ”Fyrbiträdet H. Nyman har, efter erhållen permission, kl. 11 em. med en af fyrbetjeningen förhyrd skonert medföljt denna till Stockholm, för att sälja de fyrbetjeningen tillhörande fåren, hvilka enl. order från Kongl. Lotskaptenexpeditionen af den 27 juli d.å. nu blifvit till största delen från Ön afhysta.”

⁸² Se bl.a. Säves samling (UUB R 623) vol. V, s. 164.

⁸³ Ls E II a:86 och B I a:70 Dnr 940.

⁸⁴ Fyrdagboken 1892-11-11 (Ls Sumpen E III b) och följande år.

bildade också et bolag som ägnade sig åt bl.a. säljakt och insamling av vrakgods. Lillja var inte med i bolaget, och i hans dagbok framstår stämningen på ön som ganska pressad, med bolaget alltid på bettet när det gällde att samla in och göra sig förtjänster på plank och annat som flöt iland, ibland i ganska stora mängder. Själv fick då Lillja sitta vid fyrplatsen och skriva in dagens meteorologiska observationer i fyrdagboken⁸⁵. Karl kunde kommendera ungefär som han ville, och utnyttjade det nu till fördel för bolaget. Och Lillja rasade, men kunde ingenting göra.

⁸⁵ Se Lilljas dagbok (ViLA P 82), speciellt för 1893 - 1895.

SLUTSATSER

Frågan är nu om Lillja överhuvudtaget var intresserad av att få fyrmästartjänsten. Svaret kan tyckas vara ett självklart nej, eftersom han inte sökte tjänsten när den ledigförklarats. Dessutom hade Lillja bara tre år kvar till sin pension. En tänkbar variant är dock att han redan från början insett att hans meriter inte skulle räcka till för att få tjänsten. Sedan han kom till ön 1859 hade han inte gjort något annat än skött sin tjänst, medan Karl hade skaffat sig utbildning, tagit på sig uppdrag från tullverket, arbetat med flygsandsplantering och till och med åkt utomlands för lotsverkets räkning. Dessutom hade han nyligen fått sköra fyrmästarsysslan under långa perioder, och Julius kunde knappast ha haft något att invända mot hans sätt att sköta den.

Jag har inte kunnat hitta några belägg för att Lillja skulle ha velat bli fyrmästare, och ingenting tyder heller på motsatsen. Den frågan förblir alltså obesvarad. Klart står emellertid, att Lillja för en tid undanmanövrerats till förmån för Karls karriär, och att Julius arbetat för att Karl skulle komma sig upp. Karl var själv också målmedveten och riktade helt in sig på att ta över efter Julius. Med all sannolikhet skulle Lillja ha varit chanslös även om han hade sökt tjänsten, och det kan också ha påverkat honom till att inte försöka.

OTRYCKTA KÄLLOR

Landsarkivet i Visby (ViLA)

Lotslöjtnantens i Visby arkiv (LV)

Personarkiv: F. O. Lilljas dagböcker (P 82)

Hjalmar Söderlunds handlingar (P 85)

Hjalmar Söderlunds dagböcker (P 86)

Karl Bourgströms handlingar (P 141)

Krigsarkivet

Förvaltningen av sjöärendena (FSÄ)

Södra lotsdistriktet (SL)

Riksarkivet

Generaltullstyrelsen. Huvudarkivet

Lotsstyrelsen (LS)

Stockholms stadsarkiv

Mantalsuppgifter (MU Sthlm)

Stockholms stadsmuseum

Albert Engströms handlingar ang. Gotska Sandön

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

P. M. A. Säves gotländska samlingar (R 623)

Gotska Sandöns fyrplatsarkiv (GS)

Fårö församlingsarkiv (Fårö)

Husförhörslängder

Karlskrona amiralitetsförsamlings arkiv

Husförhörslängder

FÖRFATTNINGAR

Instruktion för Fyrmästare och öfrig fyrbetjening wid lentille-fyrarne; Utfärdad i Stockholm den 18 oktober 1847. (Kungl. bibl. okat. Sjöväsen: Lots- och fyr)

Svensk författningssamling (SFS):

1862 nr 47. Kongl. Maj:ts Nådiga Reglemente för Lots- och Fyr-staterna

1881 nr 8. Kongl. Maj:ts nådiga tjenstgöringsreglemente för lotsverket

LITTERATUR

Anderberg, Algot: Ytterst i havet. Visby 1960. 172 s.

Engström, Albert: Gotska Sandön. Stockholm 1926.

182 s.

Gotlands Allehanda 1892-12-14